

Emanacja rosyjskich interesów w Republice Mołdawii

Republika Mołdawii (Mołdawia) funkcjonuje na arenie międzynarodowej jako niepodległe państwo bez mała trzydzieści lat¹⁶⁶. Tymczasem, mimo swych proeuropejskich aspiracji i pewnych sukcesów w zbliżeniu z Zachodem, wciąż nie potrafi uporać się ze swoją poradziecką przeszłością¹⁶⁷, a w dyskursie politycznym uwolnić się od zarzutów wikłania się w realizację interesów Kremla, bądź też ulegania tym interesom.

Mimo, że Mołdawska Socjalistyczna Republika Radziecka przestała istnieć 27 sierpnia 1991 roku po ogłoszeniu niepodległości przez Kiszyniów, w wymiarze symbolicznym przetrwała pod postacią flagi nieuznawanego rachitycznego *quasi*-państwa Naddniestrzańskiej Republiki Mołdawskiej (Naddniestrza)¹⁶⁸, będącego *de iure* integralną częścią państwa mołdawskiego. Ta strefa symboliczna nie pozostaje bez wpływu na sferę mentalno-świadomościową oraz wymiar polityczny. Autor niniejszego artykułu zdaje sobie sprawę, że tak sformułowana teza jest nieco prowokacyjna. Jednocześnie ma świadomość sukcesów transformacyjnych Mołdawii – chociażby w odniesieniu do korzyści płynących z uczestnictwa Kiszyniowa w Programie Partnerstwa Wschodniego Unii Europejskiej (UE) oraz uzyskania statusu państwa stowarzyszonego z UE¹⁶⁹. Z drugiej jednak strony pamiętać należy, że Federacja Rosyjska umiejętnie wykorzystuje swoją *soft power* na obszarze poradzieckim, a w skrajnych sytuacjach potrafi również przypomnieć o swojej sile w formie działań hybrydowych, czyli sięgnąć po instrumentarium bliższe pojęciu *hard power*. Celem artykułu jest ukazanie moskiewskiej *Realpolitik* w odniesieniu do Republiki Mołdawii.

Pod koniec 2019 roku Parlament Republiki Mołdawii powołał nowy mniejszościowy gabinet pod przewodnictwem formalnie bezpartyjnego premiera Iona Chicu. Jego kandydatura na szefa rządu została zaproponowana dzień wcześniej przez prezydenta Igora Dodona. Za wotum zaufania dla gabinetu Iona Chicu opowiedzieli się posłowie prorosyjskiej Partii Socjalistów Republiki Mołdawii (PSRM) oraz Demokratycznej Partii Mołdawii (PDM) jeszcze do czerwca 2019 roku kierowanej przez oligarchę i miliardera Vlada Plahotniuca posiadającego rosyjskie obywatelstwo (obok mołdawskiego i rumuńskiego). Taki scenariusz jest korzystny

¹⁶⁶ 30-lecie niepodległości Mołdawia będzie świętować w 2021 roku.

¹⁶⁷ Rozważania nad zakresem znaczenia terminu „poradzieckość” i związanych z nim konotacjami można znaleźć w dwumiesięczniku „Nowa Europa Wschodnia”: A. Saifullayeu, *Nietransformowalna Europa Wschodnia*, „Nowa Europa Wschodnia” 2019, nr 6, s. 44-48; P. Oleksy, *I długo jeszcze*, „Nowa Europa Wschodnia” 2019, nr 6, s. 31-37; L. Włodek, *Doświadczenie rozpadu. Czyli o tym, dlaczego reżyser z Nalczyka chodzi w ciuchach od Balanciagi*, „Nowa Europa Wschodnia” 2019, nr 6, s. 38-43.

¹⁶⁸ Wygląd flagi reguluje art. 3 *Ustawy z dn. 25 lipca 2000 r. o symbolach państwowych Naddniestrzańskiej Republiki Mołdawskiej* – jest ona identyczna z flagą Mołdawskiej SRR używaną w latach 1940-1991, widnieją na niej symbole ZSRR i ruchu robotniczego: sierp i młot oraz czerwona gwiazda. Zgodnie z art. 4 dopuszczone jest używanie flagi w wersji uproszczonej, bez symbolu sierpa, młota i gwiazdy (nie dotyczy to przedstawicieli organów władzy), *Закон «О государственной символике Приднестровской Молдавской Республики»*, za: <http://zakon-pmr.com/DetailDoc.aspx?document=60941> (25.01.2020 r.); Zob.: M. Lubicz-Miszewski, *Geneza, przebieg i próby przezwyciężenia konfliktu o Naddniestrze*, „Zeszytu Naukowe WSOWL” 2012, nr 3, s. 131.

¹⁶⁹ Układ stowarzyszeniowy UE-Mołdawia wraz z pogłębioną i kompleksową strefą wolnego handlu obowiązuje w pełni od 1 lipca 2016 r. Wcześniej, od 1 września 2014 r., był stosowany tymczasowo.

dla Moskwy, która tradycyjnie dąży do wzmocnienia prorosyjskich sił w państwach poradzieckich i marginalizacji ugrupowań o profilu prozachodnim. Wydarzenia te były konsekwencją kryzysu politycznego z czerwca 2019 roku i stanowiły impuls do napisania niniejszego artykułu.

Niestabilna sytuacja wewnętrzna

Kiedy w czerwcu 2019 roku środki masowego przekazu informowały o rozpadzie koalicji i przejściu Demokratycznej Partii Mołdawii do opozycji, co wiązało się z podaniem się do dymisji gabinetu Pavla Filipa, wieszczono najpoważniejszy kryzys w Mołdawii od momentu uzyskania przez nią niepodległości blisko 30 lat temu. Pisano nawet o okresie dwuwładzy w Mołdawii, który trwał sześć dni¹⁷⁰. Te wydarzenia były wstępem do istotnej zmiany sytuacji na scenie politycznej Mołdawii. Destabilizacja sytuacji nad Dniestrem wpisywała się w politykę Kremla, który dąży do osłabienia zachodniocentrycznych aspiracji Kiszyniowa¹⁷¹.

Pod koniec 2019 roku, w wyniku zmian na wewnętrznej scenie politycznej w Mołdawii, po dziesięciu latach proeuropejskich rządów, w Kiszyniowie do władzy powrócił obóz prorosyjskich polityków¹⁷². W połowie listopada 2019 roku Parlament Mołdawii zatwierdził rząd premiera Iona Chicu, kandydata desygnowanego przez prezydenta Igora Dodona¹⁷³. Za powołaniem rządu głosowało 62 ze 101 deputowanych, z frakcji Partii Socjalistów Republiki Mołdawii (PSRM), Demokratycznej Partii Mołdawii (PDM) oraz jeden deputowany niezależny. Od głosu wstrzymali się deputowani Partii Shor, a deputowani prozachodniego bloku wyborczego Teraz (ACUM) przed głosowaniem opuścili salę obrad. Formalnie nowo utworzony rząd jest uznawany za techniczny i mniejszościowy, jego członkami są w większości dotychczasowi doradcy prezydenta Igora Dodona oraz politycy pracujący w rządzie premiera Pavla Filipa z Demokratycznej Partii Mołdawii (PDM). Jak wspomniano wyżej, przewodniczącym tej ostatniej był *de facto* „rządzący” Mołdawią oligarcha Vlad Plahotniuc – obecnie poszukiwany listem gończym, po tym jak zbiegł za granicę po ujawnieniu tzw. taśm Dodona¹⁷⁴. Nowy premier dał się poznać m.in. jako krytyk pomocy

¹⁷⁰ Tzw. stary rząd ustąpił mimo poparcia struktur siłowych, a nowy rząd cieszył się poparciem głównych międzynarodowych graczy – USA, UE oraz Rosji. Decyzja Demokratycznej Partii Mołdawii usunęła ryzyko siłowego konfliktu, ale nie zażegnała kryzysu politycznego, za: A. Rybczyński, *Układ mocarstw i taśmy prezydenta. Tydzień, który wstrząsnął Mołdawią*, za:

<https://www.tvp.info/43090261/uklad-mocarstw-i-tasmy-prezydenta-tydzien-ktory-wstrzasnal-moldawia> (26.01.2020). Por.: *Prezydent Mołdawii „odsunięty od władzy”, parlament rozwiązany*, za: <https://tvn24.pl/swiat/kryzys-w-moldawii-prezydent-igor-dodon-odsuniety-od-wladzy-ra943250-2298156> (26.01.2020 r.); K. Całus, *Koniec dwuwładzy w Mołdawii*, „Analizy OSW” za: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2019-06-17/koniec-dwuwladzy-w-moldawii> (26.01.2020).

¹⁷¹ Zob.: M. Kacewicz, *Rosja wyciąga Mołdawię z Europy* za: <https://belsat.eu/pl/news/rosja-wyciaga-moldawie-z-europy/> (26.01.2020). Szerzej: A. Legucka, *Bezpieczeństwo wspólnego sąsiedztwa Unii Europejskiej i Federacji Rosyjskiej* za: <http://geopolityka.org/analizy/agnieszka-legucka-bezpieczenstwo-wspolnego-sasiedztwa-unii-europejskiej-i-federacji-rosyjskiej> (25.01.2020).

¹⁷² K. Całus, *Mołdawia: rząd prorosyjskich socjalistów*, „Analizy OSW”, za: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2019-11-14/moldawia-rzad-prorosyjskich-socjalistow> (21.01.2020).

¹⁷³ Procedura powołania rządu I. Chicu zajęła raptem pół dnia. Wieczorem 13 listopada 2019 roku doszło do zgłoszenia kandydatury przez prezydenta, a 14 listopada 2019 roku rano przedstawiono już skład nowego rządu, po czym nastąpiło zaprzysiężenie.

¹⁷⁴ Na ujawnionych nagraniach prezydent I. Dodon potwierdził m.in. finansowanie partii przez rosyjskich urzędników w kwocie 600-700 tys. USD miesięczne, a finansowanie partii politycznych ze źródeł zagranicznych w Mołdawii jest nielegalne. Ponadto, prezydent wprost poruszył kwestię uczestnictwa Rosji w porozumieniu rządowym socjalistów z PDM poprzez tajną ugodę, która miałaby być podpisana przez I. Dodona z V. Plahotniucem w obecności ambasadora Rosji w Kiszyniowie. Na nagraniach omawiano również

makrofinansowej Zachodu. Był on także odpowiedzialny za wprowadzenie amnestii podatkowej skrytykowanej przez Unię Europejską i Międzynarodowy Fundusz Walutowy. Według opinii miał jako minister finansów manipulować informacją w sprawie kradzieży środków z systemów bankowych¹⁷⁵.

Warto prześledzić jak politycy, którzy nieukrywają swoich promoskiewskich sympatii znaleźli się u władzy. Obecny rząd powstał w wyniku przegłosowania wotum nieufności wobec rządu premier Mai Sandu, który składał się z koalicji PSRM i bloku Teraz (ACUM). Za przyjęciem wniosku głosowało 34 deputowanych z frakcji socjalistów oraz 29 z PDM. Przeciwko zagłosowali członkowie bloku ACUM, wstrzymali się deputowani frakcji Partii Shor. Tym samym premier M. Sandu powinna była w ciągu 3 dni złożyć rezygnację na ręce prezydenta Igora Dodona.

W trakcie debaty nad wotum nieufności premier podkreśliła osiągnięcia Gabinetu Ministrów w ciągu pięciu miesięcy działalności, zaznaczyła, że wbrew insynuacjom Partii Socjalistów Republiki Mołdawii, sytuacja gospodarcza w kraju nie uległa pogorszeniu. Wskazała na odzyskanie zaufania partnerów międzynarodowych i wypełnienie przez rząd wszystkich zobowiązań dotyczących uzyskania finansowania z zagranicy, dzięki czemu Mołdawia otrzymała pomoc finansową o wartości ponad 2 miliardy MDL (ponad 100 mln EUR)¹⁷⁶.

Rzeczywistym powodem upadku rządu był spór z prezydentem ws. sposobu wyłonienia kandydatów na stanowisko Prokuratora Generalnego¹⁷⁷. W dniu 6 listopada 2019 roku minister sprawiedliwości O. Stamate anulowała wyniki prac komisji konkursowej ws. preselekcji kandydatów na ten urząd. Rząd tego samego dnia przyjął poprawki do ustawy o prokuraturze. Nowe przepisy upoważniały premiera do przedstawienia Najwyższej Radzie Prokuratorów dwóch kandydatów na to stanowisko bez konieczności ogłoszenia konkursu. Następnie, 8 listopada 2019 r., w odpowiedzi na tę decyzję, PSRM zgłosiła wniosek o wotum nieufności wobec rządu, uzależniając jego wycofanie od rezygnacji rządu z poprawek do ustawy. Na tym etapie wewnętrzny spór osiągnął wymiar międzynarodowy, w którym obok Zachodnich partnerów do rozmów zmierzających do rozwiązania sytuacji włączono przedstawiciela Rosji.

W konsultacjach, prowadzonych przez prezydenta oraz premier M. Sandu, mających na celu znalezienie kompromisu, który umożliwiłby przetrwanie rządu, udział brali ambasadorowie UE, USA i Rosji. Premier argumentowała podtrzymanie tej decyzji tym, że reforma wymiaru sprawiedliwości jest sprawą kluczową dla jej obozu politycznego, całego programu reform i zasadnicze znaczenie dla jej powodzenia miał wybór właściwego kandydata,

kwestię federalizacji państwa lub nadania specjalnego statusu Naddniestrzu i Gagauzji, szerzej: A. Rybczyński, *Układ mocarstw i taśmy prezydenta. Tydzień, który wstrząsnął Mołdawią*, za: <https://www.tvp.info/43090261/uklad-mocarstw-i-tasmy-prezydenta-tydzien-ktory-wstrzasnal-moldawia> (26.01.2020).

¹⁷⁵Zaraz po zaprzysiężeniu I. Chicu potwierdził, że rząd będzie wywiązywał się ze zobowiązań wobec instytucji finansowych takich jak MFW, czy Bank Światowy, zob.: K. Kaźmierczak, *Nowy premier Mołdawii*, za: <https://kresy.pl/moldawia/nowy-premier-w-moldawii/> (26.01.2020 r.).

¹⁷⁶ J. Pieńkowski, *Upadek rządu wielkiej koalicji w Mołdawii*, Komentarz PISM 61/2019 za: https://www.pism.pl/publikacje/Upadek_rzadu_wielkiej_koalicji_w_Moldawii_ (19.01.2020). Wcześniej pomoc ta była zamrożona ze względu na skandale korupcyjne. Por.: M. Kucharczyk, *Upadek rządu Mołdawii*, za: <https://www.euractiv.pl/section/demokracja/news/upadek-rzadu-w-moldawii/> (19.01.2020).

¹⁷⁷ K. Janiga, *W Mołdawii upadł rząd Mai Sandu* za: <https://kresy.pl/wydarzenia/polityka/w-moldawii-upadl-rzad-mai-sandu/> (19.01.2020).

który w ciągu 7-letniej kadencji skutecznie zwalczałby układy przestępcze i korupcję¹⁷⁸.

Mimo prowadzonych rozmów, w tym telefonicznych ówczesnego komisarza ds. Europejskiej Polityki Sąsiedztwa i negocjacji akcesyjnych Johannesesa Hahna zarówno z premier M. Sandu, jak i prezydentem I. Dodonem, nie udało się doprowadzić do kompromisu w postaci wycofania rządowych poprawek i równoległego skierowania ich do oceny Komisji Weneckiej, mimo, że taka propozycja padła wcześniej ze strony prezydenta, z której się później wycofał¹⁷⁹. Zgoda M. Sandu na upadek rządu, zdaniem socjalistów i demokratów była spowodowana m.in. brakiem gotowości do wzięcia odpowiedzialności za sytuację kraju w obliczu nadchodzącej zimy i ewentualny brak dostaw gazu z Rosji. Z końcem roku nowe władze wynegocjowały kontrakt z Gazpromem na kolejny rok¹⁸⁰.

W związku z przegłosowanym wotum nieufności wobec rządu M. Sandu, 13 listopada 2019 roku prezydent zwołał konsultacje z frakcjami parlamentarnymi. Ze względu na brak większości pozwalającej na samodzielnie rządzenie, bądź utworzenie rządu w ramach koalicji, prezydent I. Dodon w tym samym dniu wieczorem wydał dekret desygnujący Iona Chicu na premiera prorosyjskiego rządu. Możliwe, że ta decyzja otworzyła przed Kremlem nowe możliwości oddziaływania. Dodatkowo, wpływ na utrzymywanie się niepewnej sytuacji wewnętrznej w Mołdawii ma kalendarz wyborczy. Zaplanowane na listopad 2020 roku wybory prezydenckie pokażą m.in. czy nowy prezydent będzie zwolennikiem uregulowania statusu Naddniestrza po myśli Kremla.

Relacje dwustronne Kiszyniów-Moskwa

Jeszcze kilka lat temu stosunki Mołdawii z Rosją były napięte ze względu na działania zmierzające do podpisania przez Kiszyniów umowy stowarzyszeniowej z UE. Nie uległy również wyraźnej zmianie w związku z sytuacją na Ukrainie po 2014 roku. W dużej mierze jest to rezultat polityki Kiszyniowa, który unikał bezpośredniej krytyki działań rosyjskich na Ukrainie. Stosunki wzajemne ulegały znacznemu pogorszeniu w okresie zbliżającego się terminu podpisania przez Mołdawię umowy stowarzyszeniowej z UE. W tamtym okresie obawiano się, że Rosja w celu zablokowania integracji Mołdawii z Unią może podejmować działania podobne do realizowanych na wschodzie Ukrainy i dokonać przerwania do Gagauzji, a także innych regionów Mołdawii nieumundurowanych oddziałów dywersyjnych z terenów Naddniestrza. Taki scenariusz, mimo że nie zrealizowany budzi obawy komentatorów politycznych¹⁸¹.

Nie da się również jednoznacznie wykluczyć działań rosyjskich na rzecz obalania niewygodnych mołdawskich rządów. W poprzedniej koalicji rządowej przybierały one formę

¹⁷⁸ Por.: K. Całus, *Mołdawia: upadek rządu Mai Sandu*, „Analizy OSW”, za: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2019-11-13/moldawia-upadek-rzadu-mai-sandu> (19.01.2020).

¹⁷⁹ M. Kaciewicz, *Dwuwładza w Mołdawii: który rząd rządzi?* za: <https://belsat.eu/pl/news/dwuwladza-w-moldawii-ktory-rzad-rzadzi/> (26.01.2020), *Mołdawia: Hahn: UE popiera nowy mołdawski rząd* za: <https://forsal.pl/artykuly/1418435,moldawia-hahn-ue-popiera-nowy-moldawski-rzad.html> (26.01.2020).

¹⁸⁰ Od początku 2020 roku Mołdawia kupuje niebieskie paliwo w cenie 173-175 dolarów za 1000 metrów sześciennych, za: M. Perzyński, *Mołdawia przedłużyła umowę na dostawy gazu z Gazpromem*, za: <https://biznesalert.pl/moldawia-moldovagaz-gazprom-umowa-energetyka/> (26.01.2020).

¹⁸¹ *Zielone Ludziki w Mołdawii. Rosja stosuje elementy wojny hybrydowej* za: <https://wiadomosci.onet.pl/swiat/zielone-ludziki-i-wojna-hybrydowa-w-moldawii/3eqed> (24.01.2020); Patrz: wypowiedź analityka Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych, *Zielone ludziki w Mołdawii? - Anita Sobjak dla TOK FM*, za: https://pism.pl/publikacje/_Zielone_ludziki_w_Mo_dawii___Anita_Sobjak_dla_TOK_FM (24.01.2020).

próby kupowania posłów koalicji. Możliwa jest również destabilizacja sytuacji gospodarczej w kraju, np. poprzez kontrolowany przez Rosję mołdawski sektor bankowy. W dalszej perspektywie Rosja może także zastosować instrumenty presji energetycznej, jak ma to w zwyczaju. Pamiętać należy, że Rosja może zawsze rozgrywać tę kwestię, dlatego nie można wykluczyć, że Moskwa spróbuje zablokować dostawy surowca z powodu naddniestrzańskiego długu gazowego obciążającego formalnie Mołdawię.

Kolejnym narzędziem oddziaływania rosyjskiego na sytuację wewnętrzną w Mołdawii mogą być działania rosyjskiej inspekcji sanitarnej Rospotriebnadzor, jak miało to miejsce w 2013 roku, kiedy to organ ten wydał we wrześniu bezterminowy zakaz importu mołdawskiej produkcji alkoholowej, przy czym wyłączył spod zakazu Naddniestrze i Gagauzję. Jednocześnie Rospotriebnadzor regularnie zarzucał niedostatki jakościowe także mołdawskim owocom czy mięsu, co należy rozumieć jako ostrzeżenie przed możliwym rozszerzeniem ograniczeń handlowych. Ten mechanizm może się powtarzać.

Destabilizującą siłą mają wprowadzone wraz z początkiem 2014 roku przez Rosję zaostrzone przepisy migracyjne, które odbijają się negatywnie na sytuacji mołdawskich migrantów w tym kraju. Wielu z nich, m.in. w związku z naruszeniem nowych regulacji, znalazło się w tzw. grupie ryzyka i może zostać deportowana lub otrzymać zakaz ponownego wjazdu do Rosji. Instrument ten wydaje się obecnie jednym z najgroźniejszych narzędzi rosyjskiego wpływu na politykę Mołdawii¹⁸².

W historii kontaktów dwustronnych nie brakowało również akcji demaskatorskich służb specjalnych Mołdawii ujawniających ingerencję Moskwy w sprawy mołdawskie, jak było z operacją, która przyczyniła się do dalszego wzrostu napięcia na linii Kiszyniów-Moskwa, kiedy to w 2014 roku przeprowadzono akcję podczas której służby zarekwirowały znajdujące się na pokładzie rosyjskiego samolotu rządowego listy poparcia mieszkańców Naddniestrza dla przyłączenia tego regionu do Rosji. Listy te otrzymał wicepremier Rosji Dmitrij Rogozin, podczas swej wizyty w Tyraspolu z okazji Dnia Zwycięstwa¹⁸³.

Aktualny rząd Iona Chicu nie tylko deklaruje, ale i podejmuje bardziej aktywne działania na kierunku Wschodnim¹⁸⁴. Współpraca z Rosją będzie miała na celu zwiększenie wzajemnego obrotu gospodarczego, zwłaszcza eksportu wina, owoców i warzyw, czy uregulowanie statusu nielegalnych migrantów. Jak wspomniano wyżej, na początku 2020 roku ogłoszono informację o przedłużeniu kontraktu na dostawy gazu z Rosji na preferencyjnych warunkach, o co zabiegał prezydent I. Dodon. Dotychczas Mołdawia płaciła 240 USD za 1 tys. m³. Wynegocjowana obniżka stawki wynisi ok. 30%. Rocznie Mołdawia wykorzystuje 3 mld m³ gazu.

Najsilniejsza karta rozgrywana przez Moskwę – kwestia Naddniestrza, która była tematem spornym w poprzedniej koalicji rządowej – może częściej pojawiać się w pracach rządu¹⁸⁵. Nie wiadomo jednak czy prezydentowi uda się podjąć rozmowy

¹⁸² Szerzej: K. Chawryło, Rosja zaostrza zasady pobytu obywateli WNP, za: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2014-01-15/rosja-zastrza-zasady-pobytu-obywateli-wnp> (24.01.2020).

¹⁸³ *Wicepremier Rosji przyłapany na mołdawskim lotnisku z petycją Naddniestrza. To prowokacja*, za: <https://tvn24.pl/wicepremier-rosji-przylapany-na-moldawskim-lotnisku-z-petycja-naddniestrza-to-prowokacja,427037,s.html> (24.01.2020).

¹⁸⁴ Por.: „Biuletyn Informacyjny Studium Europy Wschodniej”, *Media: Mołdawia skręca w stronę Rosji i rozważa zerwanie współpracy z MFV*, za: <https://studium.uw.edu.pl/media-moldawia-skreca-w-strone-rosji-i-rozwaza-zerwanie-wspolpracy-z-mfv/> (24.01.2020).

¹⁸⁵ K. Gołaś, *Polityka Rosji wobec Mołdawii*, za: <http://geopolityka.net/kamil-golas-polityka-rosji-wobec-moldawii/> (25.01.2020).

ws. politycznych aspektów porozumienia odnośnie do ostatecznego statusu Naddniestrza w ramach państwa mołdawskiego. Prezydent Igor Dodon jest zwolennikiem federalizacji Mołdawii, a to rozwiązanie wiąże się z koniecznością zmiany konstytucji. W skład przyszłej federacji miałyby wejść Naddniestrze i Gagauzja. Takie rozwiązanie wydaje się być powrotem do zaproponowanego w 2003 roku tzw. memorandum Kozaka¹⁸⁶ i oznaczałoby przeforsowanie rosyjskiego rozwiązania w sprawie uregulowania konfliktu, co niewątpliwie byłoby istotnym sukcesem rosyjskiej propagandy¹⁸⁷.

Naddniestrze a niedokończony „Projekt Noworosja”

Naddniestrze pozostaje emanacją geostrategicznych interesów Moskwy w zakresie zachowania kontroli nad byłymi republikami radzieckimi, pozwalających utrzymać status wielkomocarstwowy państwa¹⁸⁸. Rosja musi utrzymać swoje wpływy, w tym obecność wojskową w Mołdawii jako instrument wywierania presji politycznej¹⁸⁹. To dlatego w rozmowach w formacie „5+2” utrzymują się stałe trudności¹⁹⁰. Obie strony konfliktu przystępują do negocjacji z dotychczasowych rozbieżnych punktów wyjściowych: separatystyczny Tyraspol chce uznania swojej niepodległości przez Kiszyniów, a ten ostatni dąży do reintegracji Naddniestrza z macierzą np. w ramach autonomii. W kontekście tym, warto zwrócić uwagę, że tzw. memorandum Kozaka nie zostało nigdy przez Moskwę wycofane z agendy negocjacji jako podstawa uregulowania konfliktu. Rozwiązanie to zakłada *de facto* utworzenie rodzaju konfederacji – przy założeniu uznania międzynarodowego Naddniestrza – lub federalizacji w przypadku nadania statusu autonomicznego. W Naddniestrzu stacjonuje kontyngent ok. 1800 żołnierzy rosyjskich sił pokojowych, a warunki jego ewentualnego wycofania, przewidziane w porozumieniu mołdawsko-rosyjskim z 1994 r., uzależniają ich wycofanie od politycznego uregulowania konfliktu między Kiszyniowem i Tyraspołem¹⁹¹. Jednocześnie Mołdawia naciska na zmianę statusu sił rozjemczych poprzez wyprowadzenie sił rosyjskich i zastąpienie ich wielonarodową misją cywilną z mandatem międzynarodowym¹⁹².

Warto zwrócić uwagę na fakt, że Rosja, zachowuje swój specyficzny podwójny status w formacie „5+2”. Z jednej strony występuje formalnie, jako mediator, a z drugiej nieformalnie jako uczestnik konfliktu. Z tego względu zapewnienie obiektywnego udziału Rosji w formacie „5+2” stanowi istotne utrudnienie. Prowadzi to do sytuacji, w której mediator dysponuje

¹⁸⁶ Memorandum zakładało uregulowanie konfliktu o status Naddniestrza w drodze zmiany konstytucji i przekształcenia Mołdawii w państwo federacyjne.

¹⁸⁷ Por.: J. Strzelecki, *Zmiana rosyjskiej taktyki wobec Mołdawii*, „Analizy OSW”, za: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2019-06-25/zmiana-rosyjskiej-taktyki-wobec-moldawii> (26.01.2020 r.).

¹⁸⁸ Szerzej: J. Lachert, *Naddniestrze w polityce Unii Europejskiej i Rosji*, „Przegląd Europejski” 2016, nr. 3; A. Miarka, *Stosunki mołdawsko-rosyjskie w drugiej dekadzie XXI wieku*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2018, tom XI, nr 1; za: http://www.uwm.edu.pl/cbew/2018_9_1/09_Miarka-A.pdf.

¹⁸⁹ S. Cebotari, C. Budurina-Goreacii, *Specifics of the Russian Federation interests in Moldova in the context of new geopolitical changes*, „Ante Portas – Studia nad Bezpieczeństwem” 2017, nr 1, s. 23.

¹⁹⁰ Por.: *Ministerial Statement on the Negotiations on the Transnistrian Settlement Process in the “5+2” Format*, Bratislava 2019, za: <https://www.osce.org/ministerial-councils/441524?download=true> (11.01.2020).

¹⁹¹ Por.: P. Шамгунов, *Политика России и Европейского Союза на пространстве СНГ*, w: S. Bieleń, K. Chudoliej (red.), *Stosunki Rosji z Unią Europejską. Отношения России с Евросоюзом*, Warszawa 2009, s. 264.

¹⁹² Zob.: *Mołdawia żąda wycofania rosyjskich wojsk z Naddniestrza*, <https://www.tvp.info/36776048/moldawia-zada-wycofania-rosyjskich-wojsk-z-naddniestrza> (24.01.2020); Por. *Premier Mołdawii: Chcemy wycofania rosyjskich wojsk z naszego kraju*, za: <https://www.gazetaprawna.pl/artykuly/1117097,moldawia-chce-wycofac-rosyjskie-wojsko-z-kraju.html> (24.01.2020).

nieformalnie ogromną siłą nacisku na jedną ze stron¹⁹³. W koncepcji polityki zagranicznej separatystycznej republiki Naddniestrza za priorytetowy temat negocjacji w formacie „5+2” uznano kwestie społeczno-ekonomiczne, zaś ewentualne porozumienie osiągnięte w ramach negocjacji musi brać pod uwagę niepodległościowe aspiracje mieszkańców Naddniestrza.

Nie bez znaczenia jest także brak zgody Moskwy i Tyraspoła na podjęcie rozmów nt. kompleksowego rozwiązania konfliktu. Rosyjski przedstawiciel ds. Naddniestrza, wicepremier D. Rogozin w okresie poprzedzającym szczyt Partnerstwa Wschodniego w Wilnie w 2013 roku ostrzegwał, że zacieśnienie współpracy mołdawsko-unijnej może negatywnie wpłynąć na uregulowanie problemu Naddniestrza. W związku z sytuacją na Ukrainie niewykluczony jest scenariusz eskalacyjny, tj. ewentualne ogłoszenie wniosku o przystąpienie do Euroazjatyckiej Unii Celnej przez Naddniestrze.

Moskwa konsekwentnie stara się powstrzymać proeuropejskie aspiracje krajów Partnerstwa Wschodniego. Ich dążenia do zbliżenia z UE są czynnikiem, który w perspektywie, może skłaniać Rosję do odmrożenia konfliktu, szczególnie w okresach kampanii wyborczych. Jednakże, istnieją poważne przesłanki do tego by uważać, że ewentualne włączenie Naddniestrza do Rosji może spowodować zjednoczenie Mołdawii z Rumunią, dlatego też za wysoce prawdopodobne należy uznać, że Moskwa nie przyłączy Naddniestrza do Federacji Rosyjskiej, lecz nadal będzie utrzymywać *status quo*, grożąc Ukrainie i Mołdawii.

Począwszy od 2013 roku wyraźna była polityka zwiększania przez Rosję symbolicznej i instytucjonalnej obecności w Naddniestrzu. Przeznaczono m.in. 150 mln USD dotacji na poprawę sytuacji społecznej w Naddniestrzu, co stanowi równowartość rocznych wpływów budżetowych Naddniestrza. Ponadto, zintensyfikowano wizyty przedstawicieli Rosji na terenie Naddniestrza oraz podjęto zabiegi o otwarcie konsulatu rosyjskiego w Tyraspolu. Otwarto także filię Rosyjskiego Instytutu Studiów Strategicznych oraz powołano grupę ekspercką wspierającą przystosowanie Naddniestrza do prawodawstwa rosyjskiego. Pod koniec grudnia 2013 r. Rada Najwyższa Naddniestrza przyjęła ustawę odnośnie do wprowadzenia na terytorium separatystycznej republiki rosyjskiego ustawodawstwa. Z inicjatywą wystąpił miejscowy naddniestrzański prezydent Jewgienij Szewczuk. Deputowani z Tyraspoła przyjęli w pierwszym czytaniu projekt zmiany naddniestrzańskiej konstytucji. Zgodnie z wprowadzonymi korektami naddniestrzański system prawny tworzą prawo federalne Federacji Rosyjskiej, ustawodawstwo naddniestrzańskie, zasady i normy prawa międzynarodowego oraz ogólnie uznane traktaty międzynarodowe. Należy zwrócić uwagę na fakt, iż w wymienionej hierarchii ustawodawstwo rosyjskie jest na pierwszym miejscu międzynarodowego oraz ogólnie uznane traktaty międzynarodowe.

Kolejny problem stanowią sprzeczne oświadczenia stron, co do blokowania przez Ukrainę przemieszczania się rosyjskich obywateli i ładunków na granicy z Naddniestrzem. Informacje te negatywnie wpływają na bezpieczeństwo w regionie, a także stawiają pod znakiem zapytania rolę Ukrainy, jako uczestnika procesu pokojowego „5+2”. Mogą także być wykorzystane jako pretekst do wstrzymania prac formatu.

Od czasu rozpoczęcia rosyjskiej operacji na Krymie w 2014 roku wyraźnie wzrosło napięcie między Kiszyniowem a Naddniestrzem. Aneksja Krymu obudziła wśród części elit w Tyraspolu nadzieje na włączenie Naddniestrza w skład Federacji Rosyjskiej. Świadczyć o tym może kilka istotnych faktów. Początkowo, przewodniczący naddniestrzańskiej Rady Najwyższej zwrócił się do rosyjskiej Dumy z prośbą o wniesienie poprawek do projektu ustawy

¹⁹³ Szerzej nt. rosyjskiej szkoły negocjacyjnej: S. Bieleń, *Negocjacje w stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 2013, s. 298-311.

o włączaniu nowych podmiotów do Federacji Rosyjskiej, umożliwiającym przyjęcie Naddniestrza. Następnie doszło do spotkania na Kremlu wicepremiera Dmitrija Rogozina z ówczesnym przywódcą Naddniestrza, Jewgienijem Szewczukiem w celu omówienia przyszłości regionu. W kolejnym kroku Rada Najwyższa Naddniestrza zwróciła się do władz rosyjskich o uznanie niepodległości regionu, a przy okazji Tyraspol zerwał także kolejną turę rozmów w formacie 5+2 (Rosja, USA, OBWE, UE i Ukraina oraz Mołdawia i Naddniestrze).

Dodatkowo pamiętać należy, że w 2006 roku w Naddniestrzu przeprowadzono głosowanie analogiczne do krymskiego „referendum”, w którym 97,2% mieszkańców poparło przyłączenie regionu do Rosji¹⁹⁴. Mimo to, formalna aneksja Naddniestrza przez Rosję jest w aktualnej sytuacji mało prawdopodobna. Choć ewentualne jego przyłączenie dałoby Moskwie możliwość wywierania większego nacisku na Ukrainę oraz żądania od władz w Kijowie swobodnego dostępu do powstałej w ten sposób enklawy, to jednak odbierałoby możliwość wykorzystywania Naddniestrza jako instrumentu nacisku wobec Kiszyniowa.

W 2014 roku obawiano się realizacji „projektu Noworosji”, tj. oderwania od Ukrainy południowo-zachodnich obwodów: ługańskiego, donieckiego, zaporoskiego, chersońskiego, odeskiego, dnipropropietrowskiego oraz charkowskiego i utworzenia z tych terytoriów tzw. Noworosji¹⁹⁵. Przy realizacji takiego założenia paramilitarne oddziały z Naddniestrza, po wkroczeniu do obwodu odeskiego otworzyłyby *de facto* drugą linię frontu.

W przestrzeni medialnej pojawiały się informacje, że Rosja w ramach „projektu Noworosja” przygotowywała w Naddniestrzu zaplecze, które w razie potrzeby umożliwi jej prowadzenie działań w obwodzie odeskim¹⁹⁶. Byłoby to tym łatwiejsze, że problemem Naddniestrza są nieszczelne granice, przemysł broni i inne zagrożenia dot. obszaru bezpieczeństwa¹⁹⁷. Region ten oddalony zaledwie o niecałe 70 km od Odessy stanowi dogodny punkt wypadowy dla prowadzenia takiej operacji. Dodatkowo Rosja może w pełni korzystać z naddniestrzańskiej bazy logistycznej. Na przełomie lutego i marca 2014 roku kontyngent armii rosyjskiej obecny w Naddniestrzu prowadził kompleksowe ćwiczenia sprawdzające gotowość bojową. Od początku marca 2014 roku zaczęły pojawiać się niepotwierdzone doniesienia o przygotowywaniu i uzbrajaniu w Naddniestrzu oddziałów ochotników, a także niepotwierdzone plotki o przetruceniu tam żołnierzy rosyjskiego specnazu¹⁹⁸.

Z perspektywy czasu widać, że scenariusz instrumentalnego wykorzystania Naddniestrza w projekcie budowy Noworosji nie został zrealizowany. Biorąc pod uwagę wzrost świadomości narodowej Ukraińców po aneksji Krymu nie będzie również możliwy do zrealizowania w ramach odwzorowania scenariusza Donieckiej i Ługańskiej Republiki Ludowej. Poza tym sytuacja nad Dniestrem uległa zmianie. Rząd w Kiszyniowie jest gotów

¹⁹⁴ R. Szoszyn, *Naddniestrze chce przyłączyć się do Rosji*, za: <https://www.rp.pl/Polityka/309099916-Naddniestrze-chce-przylaczyc-sie-do-Rosji.html> (25.01.2020).

¹⁹⁵ Szerzej: A. Pawłowska, *Projekt „Noworosja” nie wypali. Powód? Falstart*, za: https://wyborcza.pl/1,134154,17961142,Projekt_Noworosja_nie_wypalil_Powod_Falstart.html?disableRedirects=true (25.01.2020).

¹⁹⁶ W 2014 roku na Ukrainie w Odessie regularnie odbywały się kilkutyśne manifestacje prorosyjskie, domagające się autonomii południowych obwodów, Por.: *SBU: zamieszki koordynowali Rosjanie, wśród uczestników separatystów z Naddniestrza*, za:

<https://tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiate,2/sbu-zamieszki-koordynowali-rosjanie-wsrod-uczestnikow-separatystow-z-naddniestrza,424378.html> (14.01.2020).

¹⁹⁷ S. Kałuski, *Bliźni historii. Geografia granic politycznych współczesnego świata*, Warszawa 2017, s. 153.

przyznać Naddniestrzu specjalny status prawny, który będzie zgodny z zasadami suwerenności i integralności terytorialnej Mołdawii¹⁹⁹.

Inne tendencje separatystyczne – Gagauzja, Taraclia

Separatystyczna republika Naddniestrza nie jest jedynym problemem w odniesieniu do integralności mołdawskiego terytorium. Działania Federacji Rosyjskiej na Ukrainie z 2014 roku zakończone nielegalną aneksją Krymu z jednej strony stanowią silny bodziec wzmacniający ruchy separatystyczne w Mołdawii, z drugiej zaś konsolidują reintegracyjne zamiary Kiszyniowa, dotyczące rozwiązania sytuacji regionów autonomicznych. W interesie Rosji jest utrzymywanie się napięcia w relacjach między Kiszyniowem a leżącą na południu kraju autonomią Gagauską (ofic. Terytorium Autonomiczne Gagauzji). Gagauzja ze stolicą w Komracie częściowo sąsiaduje z Ukrainą na odcinku stanowiącym 1/12 mołdawsko-ukraińskiej granicy. Specyfiką tego autonomicznego terytorium jest to, że jest ono podzielone na 4 odrębne części. Obszar ten obejmuje niewiele ponad 5% terytorium powierzchni Republiki Mołdawii (1832 km²).

O sile rosyjskiego oddziaływania, w kontekście tendencji separatystycznych w Mołdawii może świadczyć fakt, że w lutym 2014 roku lokalne władze przeprowadziły na terenie autonomii „referendum”, w którym 97% głosujących poparło integrację z Unią Celną²⁰⁰ (przekształconą następnie w Eurazjatycką Unię Celną). Zatem był to odmienny kierunek od popieranego przez oficjalne władze w Kiszyniowie europejskiego wektora integracji. Dlatego też, władze w Kiszyniowie stanowczo sprzeciwiły się organizacji referendum, uznając je za nielegalne²⁰¹. By mocniej zaakcentować swą niezależność w marcu 2014 roku parlament Terytorium Autonomicznego Gagauzji przegłosował utworzenie „drużyn ludowych”, mających stanowić ochotniczą formację pomocniczą policji. Władze Gagauzji nie ukrywały, że drużyny miały m.in. wspomagać lokalnych funkcjonariuszy w przeciwstawianiu się ewentualnym działaniom policji i służb z Kiszyniowa na terenie Gagauzji. Przywódcy autonomii grozili również bojkotem ówczesnych wyborów parlamentarnych przez lokalnych mieszkańców, w przypadku nierespektowania przez władze centralne praw regionu²⁰².

Problem Gagauzji jest zjawiskiem interesującym, ze względu na swój szerszy kontekst, gdyż separatystyczne nastroje pojawiają się także w sąsiadującym z Gagauzją prorosyjskim, zamieszkałym przez Bułgarów regionie Taraclia²⁰³. W skład tego rejonu administracyjnego na południu Mołdawii oprócz miasta Taraclia wchodzi jeszcze 26 punktów osadniczych. W 2014 roku władze regionu deklarowały, że jeśli mołdawskie władze odmówią uwzględnienia

¹⁹⁹ Za: „Biuletyn Informacyjny Studium Europy Wschodniej”, *Kiszyniów godzi się na specjalny status prawny Naddniestrza w składzie Mołdawii*, za:

<https://studium.uw.edu.pl/kiszyniow-godzi-sie-na-specjalny-status-prawny-naddniestrza-w-skladzie-moldawii/> (23.01.2020).

²⁰⁰ Tzw. referendum w sprawie „mołdawskiego wektora zagranicznego” przeprowadzone 2 lutego 2014 roku.

²⁰¹ Szerzej za: <http://www.new.org.pl/1704-co-nam-mowi-gagauskie-referendum>

²⁰²

Za:

https://wyborcza.pl/1,75399,16153191,Wladze_moldawskiej_autonomii_chca_miec_wlasna_armie_.html

²⁰³ A. Poczobut, *Mołdawia jak Ukraina. Niewielki region chce szczególnego statusu i nie wyklucza walki o autonomię*, za:

https://wyborcza.pl/1,75399,15801557,Moldawia_jak_Ukraina_Niewielki_region_chce_szczegolnego.html

(16.01.2020); G. Maj, *Gra o Mołdawię*, za: <https://www.polskieradio24.pl/130/2792/Artykul/1099793,Gra-o-Moldawie> (16.01.2020); Szerzej: K. Căluș, *Państwo niedokończone - 25 lat mołdawskiej niepodległości*, „Prace OSW”, Warszawa 2016, nr 59.

postulatów, by nadać okręgowi Taraclia status autonomii narodowo-kulturowej, władze okręgowe podniosą kwestię przyłączenia się do sąsiedniej Gagauzji.

Gagauski separatyzm leży w interesie Moskwy i jest przez nią czynnie wspierany. Wspomniane lutowe referendum finansowane było przez rosyjskiego biznesmena pochodzącego z Gagauzji – Jurija Jakubowa²⁰⁴. Działania te potwierdzają oficjalne spotkania najwyższych władz Federacji Rosyjskiej, np. w 2014 roku z delegacją władz Gagauzji spotkali się w Moskwie m.in. prezydent Władimir Putin i premier Dmitrij Miedwiediew. W tym samym roku region otrzymał, niezależnie od relacji Moskwy z Kiszyniowem, przywileje gospodarcze, w tym wyłączenie win gagauskich z embarga na wina z Mołdawii oraz zapowiedź otrzymania preferencji na zakup rosyjskiego gazu. Obie te decyzje zostały podjęte niedługo po ogłoszeniu wyników referendum i miały przekonać pozostałych mieszkańców Mołdawii do korzyści płynących z integracji z Unią Celną. Bezpośrednim celem Moskwy jest także prowokowanie dalszych napięć między Gagauzją i Kiszyniowem, gdyż ewentualna obniżka cen gazu wyłącznie dla jednego regionu kraju będzie prawdopodobnie dla Kiszyniowa nie do przyjęcia i wywoła kolejny konflikt wewnętrzny.

Partnerstwo Wschodnie – ekspansja europejska

Polsko-szwedzka inicjatywa Partnerstwa Wschodniego – jednego z instrumentów Europejskiej Polityki Sąsiedztwa UE, do którego obok Mołdawii należą Armenia, Azerbejdżan, Białoruś, Gruzja i Ukraina – począwszy od 2009 r. jest dla Federacji Rosyjskiej jawnym wkroczeniem w rosyjską strefę wpływów, czyli do tzw. bliskiej zagranicy, tj. obszaru określonego w tzw. doktrynie Kozyriewa²⁰⁵. Mianem „bliskiej zagranicy” określa się państwa powstałe po rozpadzie ZSRR. „Dalsza zagranica” to otoczenie zewnętrzne, czyli obszar obejmujący Europę Środkową po Stany Zjednoczone. W przypadku „bliskiej zagranicy” najważniejsze znaczenie mają ścisłe powiązania historyczne, gospodarcze, międzyludzkie, kulturowe oraz emocjonalne, dopiero później zaś niewielki dystans geograficzny²⁰⁶. Dlatego też każdy konflikt rozgrywający się w tym obszarze, bądź jakkolwiek próba destabilizacji sytuacji politycznej, czy też wciągnięcie w strefę oddziaływania Zachodu, traktowany jest przez Moskwę jako bezpośrednie źródło zagrożeń dla interesów rosyjskich²⁰⁷.

Rosja od początku uruchomienia tego instrumentu polityki sąsiedztwa stara się równoważyć siłę oddziaływania Brukseli, czemu służyć miało uruchomienie projektu Unii Celnej Republiki Białorusi, Republiki Kazachstanu i Federacji Rosyjskiej z początkiem 2010 roku, przekształconej następnie w 2015 roku w Euroazjatycką Unię Celną po przystąpieniu do projektu Armenii i Kirgistanu²⁰⁸. Taki stan rzeczy prowadzi do sytuacji wewnętrznego

²⁰⁴ P. Oleksy, *Co nam mówi gagauskie referendum?*, za: <http://www.new.org.pl/1704-co-nam-mowi-gagauskie-referendum> (18.01.2020).

²⁰⁵ Andriej Kozyriew - minister spraw zagranicznych Rosji w latach 1990-1996, który od 1992 roku wprowadził do powszechnego użycia określenia „bliskiej” i „dalszej zagranicy”.

²⁰⁶ С. Колчин, *Россия – ближне зарубежье: взаимоотношения, интересы, цели политики*, «Мировая экономика и международные отношения» 1995, № 4, s. 47-56.

²⁰⁷ Szerzej: A. Włodkowska, *Problemy dominacji Rosji na obszarze Wspólnoty Niepodległych Państw*, „Studia i komentarze Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, nr 4, za: <http://www.iesw.lublin.pl/sk/numery/numer4.php#p1> (20.01.2020 r.), Por.: O. Voytyuk, *Perspektywa stosunków Mołdawii z Unią Europejską w ramach Europejskiej Polityki Sąsiedztwa i programu Partnerstwa Wschodniego na tle aktualnej sytuacji geopolitycznej w regionie*, „Studia Podlaskie” 2014, t. XXII, za: https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/2971/1/Studia_Podlaskie_22_Voytyuk.pdf (20.01.2020).

²⁰⁸ Kodeks celny pomiędzy państwami sygnatariuszami został podpisany 27 listopada 2009 roku.

rozdarcia wśród elit politycznych Republiki Mołdawii, który model integracji ekonomicznej wybrać: europejski czy euroazjatycki²⁰⁹.

W poczet proeuropejskiego kierunku rozwoju zaliczyć można 10. rocznicę funkcjonowania Partnerstwa Wschodniego. W maju 2019 roku odbyło się kilka wydarzeń na wysokim szczeblu z udziałem 6 krajów partnerskich, państw członkowskich UE i zainteresowanych stron. Wydarzenia miały uhonorować partnerstwo, które okazało się użyteczne dla obu stron i przynosi konkretne korzyści obywatelom²¹⁰. Nie brakuje opinii, że przy tak ważnej okazji zabrakło konkretów, które mogłyby stać się silnym bodźcem ostatecznie oddziałującym na proeuropejskie aspiracje państw wchodzących w skład inicjatywy²¹¹.

W tym samym 2019 roku Mołdawia świętowała swój jubileusz, pięciolecie liberalizacji systemu wizowego. Od 28 kwietnia 2014 r. Mołdawianie, jako pierwsi spośród obywateli krajów Partnerstwa Wschodniego, wchodzący w skład Wspólnoty Niepodległych Państw zostali zwolnieni z obowiązku posiadania wizy przy wjeździe na terytorium Unii Europejskiej. To ogromny sukces Kiszyniowa, Unii Europejskiej ale również mołdawskiego społeczeństwa obywatelskiego, które od wielu lat przekonywało do zniesienia obowiązku wizowego dla obywateli Mołdawii. Zwolnienie z obowiązku wizowego przy wjeździe do strefy Schengen dotyczy osób posiadających paszporty biometryczne i podróżujących do UE na okres do 90 dni. Decyzja o zniesieniu wiz była bardzo ważna z punktu widzenia proeuropejskiej koalicji w Kiszyniowie, mimo to nie przyczyniła się do podniesienia jej notowań w przeprowadzonych pod koniec 2019 roku wyborach parlamentarnych. Co istotne, 30% Mołdawian nie zdaje sobie jednak sprawy, że zniesienie obowiązku wizowego nie daje prawa do podejmowania pracy w UE. Zniesienie wiz jest także instrumentem polityki wobec Naddniestrza, gdyż przyczynia się do zwiększenia atrakcyjności Mołdawii właściwej dla mieszkańców separatystycznego regionu i wzrostu liczby posiadaczy mołdawskich paszportów wśród jego mieszkańców²¹².

Mołdawia podpisała układ o stowarzyszeniu z UE, który wszedł w życie z dniem 1 lipca 2016 roku. Następnie w ramach realizacji zobowiązań Kiszyniów zaplanował na lata 2017–2019 priorytetowe działania m.in. w obszarach: wzmocnienia niezawisłości wymiaru sprawiedliwości, podjęcia skutecznej walki z korupcją oraz przeprowadzenia reform związanych z handlem. W lutym 2018 roku Rada wezwała władze w Kiszyniowie do skuteczniejszej walki z korupcją oraz do przeprowadzenia szczegółowego dochodzenia i do osądzenia osób odpowiedzialnych za oszustwo bankowe na wielką skalę ujawnione w 2014

²⁰⁹ E. Rumer, *Moldova Between Russia and the West: A Delicate Balance*, za: <https://carnegieendowment.org/2017/05/23/moldova-between-russia-and-west-delicate-balance-pub-70056> (25.01.2020).; M. Kucharczyk, *Mołdawia rozdarta między Rosję i Unię Europejską*, za: <https://www.euractiv.pl/section/polityka-zagraniczna-ue/news/moldawia-rozdarta-miedzy-rosje-i-unie-europejska/> (25.01.2020 r.).

²¹⁰ *10 lat Partnerstwa Wschodniego*, za: <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/eastern-partnership/ten-years-of-the-eastern-partnership/> (25.01.2020).

²¹¹ *FAZ: negatywny bilans Partnerstwa Wschodniego. Powstało z inicjatywy Polski*, za: <https://next.gazeta.pl/next/1,151003,24768056,faz-negatywny-bilans-partnerstwa-wschodniego-powstalo-z-inicjatywy.html> (25.01.2020); Por.: K. Rak, *Ciche fiasko Partnerstwa Wschodniego*, za: <https://wiadomosci.onet.pl/swiat/ciche-fiasko-partnerstwa-wschodniego/bxfpzb> (25.01.2020).

²¹² Por.: „Biuletyn Informacyjny Studium Europy Wschodniej”, *Mołdawski paszport mocniejszy od rosyjskiego*, za: <https://studium.uw.edu.pl/moldawski-paszport-mocniejszy-od-rosyjskiego/> (24.01.2020 r.).

roku²¹³. Nowy rząd Iona Chicu, pomimo prorosyjskiego nastawienia, deklaruje prowadzenie reform zgodnie ze zobowiązaniami międzynarodowymi, stosowanie się do wytycznych Komisji Weneckiej i implementację umowy stowarzyszeniowej z UE. Zdaje sobie bowiem sprawę, że będzie skrupulatnie rozliczany z podejmowanych działań, w przeciwnym razie pomoc finansowa może być ponownie wstrzymana²¹⁴.

Trójkąt Moskwa-Kiszyniów-Bukareszt

Rozgrywanie interesów rosyjskich nad Dniestrem wiąże się z koniecznością uwzględnienia relacji Kiszyniowa z Bukaresztem. Zbyt radykalne posunięcia w stosunku do Naddniestrza mogłyby skutkować realizacją idei Wielkiej Rumunii. Z tego właśnie powodu dwustronne stosunki dyplomatyczne między Mołdawią i Rumunią pod koniec 2013 roku uległy pewnemu pogorszeniu. Taki stan rzeczy wywołany został przez serię deklaracji politycznych ówczesnego prezydenta Rumunii, Traiana Bășescu, w których opowiadał się za zjednoczeniem obu krajów. Deklaracje rumuńskiego prezydenta zostały wykorzystane przez władze Autonomii Gagauskiej jako jedna z przesłanek uzasadniających konieczność organizacji referendum o przyjęciu ustawy dającej możliwość secesji Gagauzji z Mołdawii w razie utraty przez nią niepodległości, co rozumiane jest w Autonomii właśnie jako zjednoczenie z Rumunią.

Zarówno Rosja jak i Rumunia realizują szereg projektów w sektorze energetycznym oraz transportowym, co jest przejawem konkurencji w tych obszarach. Kluczową inwestycją jest budowa współfinansowanego przez stronę rumuńską gazociągu Jassy-Ungheni, który ma za zadanie uniezależnić Mołdawię od rosyjskiego monopolu na dostawy tego surowca. Ponadto, w 2013 roku zakończono również prace nad budową transgranicznej linii przesyłowej wysokiego napięcia Fălciu-Gotești. W następnych latach prowadzono prace przy budowie linii przesyłowych wysokiego napięcia na odcinku Suczawa–Bielce, oraz Ungheni–Jassy–Strășeni. Prowadzone są rozmowy na temat współpracy przy remontach istniejących oraz budowie nowych mostów na Prucie, a także remontu trasy kolejowej Jassy-Ungheni-Kiszyniów²¹⁵.

Aktualnie wątek połączenia Mołdawii z Rumunią jest istotną kwestią w bieżącej polityce Kiszyniowa. W styczniu 2020 roku pięć mołdawskich partii opowiadających się za zjednoczeniem z Rumunią utworzyło ruch polityczny UNIREA²¹⁶. Sygnatariusze porozumienia zobowiązali się wspólnie uczestniczyć w przyszłych wyborach, dążyć do konsolidacji sił unionistycznych w Republice Mołdawii w celu osiągnięcia narodowej idei zjednoczenia z Rumunią i – co znamienne – zlikwidowania zagrożenia ze strony Rosji²¹⁷.

Zmiana rządu w Mołdawii, a co za tym idzie zmiana kursu z prozachodniego na prorosyjski nie pozostała niezauważona przez władze Rumunii. Premier Rumunii Ludovic Orban podczas wizyty w Brukseli na początku stycznia 2020 roku nazwał zmianę rządu w Mołdawii „krokiem wstecz” i stwierdził, że Bukareszt nie traktuje obecnego mołdawskiego rządu jak poważnego partnera. Z kolei rumuński prezydent Klaus Iohannis oświadczył,

²¹³ Zob.: *Wdrażanie układu o stowarzyszeniu między UE a Mołdawią*, za: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2018/628305/EPRS_ATA\(2018\)628305_PL.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2018/628305/EPRS_ATA(2018)628305_PL.pdf) (20.01.2020).

²¹⁴ Por.: *Mołdawia stoi u progu zimy. Nie ma projektu budżetu, nie ma niczego*, za: <https://tvn24.pl/swiat/moldawia-parlament-zatwierdzil-nowego-premiera-iona-chicu-i-sklad-rzadu-ra985369-2294684>, (20.01.2020).

²¹⁵ Por. K. Calus, *Rosyjskie sankcje wobec Mołdawii. Niewielkie efekty, spory potencjał*, „Komentarze OSW”, za: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2014-11-06/rosyjskie-sankcje-wobec-moldawii-niewielkie-efekty-spory> (23.01.2020).

²¹⁶ Ruch ten tworzą: Partia Liberalna, Rumuńska Partia Ludowa, Narodowa Partia Liberalna, Partia „Demokracja w domu” oraz Unia Ratunku Besarabii.

²¹⁷ Za: „Biuletyn Informacyjny Studium Europy Wschodniej”, *Mołdawscy unioniści stworzyli wspólny ruch polityczny*, za: <https://studium.uw.edu.pl/moldawscy-unionisci-stworzyli-wspolny-ruch-polityczny/> (25.01.2020).

że Rumunia udzieli Mołdawii pełnego wsparcia tylko wtedy, gdy obecny rząd w Kiszyniowie wykaże gotowość do kontynuowania reform i zaangażowanie w europejski kierunek rozwoju²¹⁸. W odpowiedzi szef mołdawskiego rządu Ion Chicu oświadczył, że krytyka Bukaresztu jest „motywowana politycznie”, a oba kraje pozostają w bardzo dobrych stosunkach²¹⁹.

Dobre stosunki Mołdawii z Rumunią nie wpisują się w działania Kremla polegające na osłabieniu tendencji zjednoczeniowych i dalszej, postępującej integracji ze strukturami Unii Europejskiej. W optyce Kremla Mołdawia jest postrzegana jako obszar tzw. *ruskiego mira* nie tylko ze względu na powszechność użycia języka rosyjskiego i obecność diaspory rosyjskiej w tym kraju ale również powiązania historyczno-kulturowe²²⁰. Rzecz w tym, że z drugiej strony na terytorium Mołdawii mamy do czynienia z odmiennymi tożsamościami kulturowymi. Jak zauważa Kamil Całus, czynniki historyczne doprowadziły do wykształcenia się w społeczeństwie mołdawskim dwóch dominujących dziś modeli tożsamościowych: panrumunizmu oraz mołdawianizmu²²¹. Stąd większość działań Kremla kierowana będzie zapewne na osłabienie dążeń unionistycznych w Mołdawii.

Sytuację dodatkowo komplikuje kwestia języka urzędowego nad Dniestrem. Zgodnie z wyrokiem Trybunału Konstytucyjnego Mołdawii z 2013 roku język mołdawski został uznany za dialekt języka rumuńskiego²²². Język rosyjski zaś nie ma statusu urzędowego na całym terytorium Republiki Mołdawii. W Gagauzji ma statut języka urzędowego regionu autonomicznego (obok gagauskiego i mołdawskiego), a w Naddniestrzu język rosyjski jest językiem urzędowym (obok mołdawskiego w zapisie cyrylicznym i ukraińskiego). Prawdopodobnie, w ramach chłodnej kalkulacji, Moskwie łatwiej będzie rozgrywać sytuację językową wspierając mołdawską tożsamość narodową (mołdawianizm) – przynajmniej w sferze deklaratywnej – podkreślając samodzielną drogę rozwoju byłych republik radzieckich²²³. Szczególnie w sytuacji, w której brak jest możliwości przywrócenia statusu państwowego językowi rosyjskiemu w odniesieniu do całego terytorium Mołdawii.

Z kolei w kontaktach z Moskwą Kiszyniów dla wzmocnienia swojej pozycji polityczno-negocjacyjnej może zarówno rozgrywać kwestię działań proeuropejskich, jak i kartę zjednoczenia z Rumunią. Ten ostatni wariant, jak już wspomniano, wywołałby zapewne daleko idące konsekwencje ze strony Rosji w postaci możliwości zastosowania wariantu ukraińskiego w Naddniestrzu.

Powyższe przykłady przejawów rosyjskich interesów w Republice Mołdawii nie wyczerpują katalogu instrumentów, jakimi dysponuje Moskwa wobec Kiszyniowa. Fakt oddziaływania na sytuację wewnętrzną w Mołdawii jest bezsporny. Poczynania Kremla

²¹⁸ Za: „Biuletyn Informacyjny Studium Europy Wschodniej”, *Rumunia krytykuje Mołdawię. Kiszyniów odpowiada*, za: <https://studium.uw.edu.pl/rumunia-krytykuje-moldawie-kiszyniow-odpowiada/> (25.01.2020).

²¹⁹ *Ibidem*.

²²⁰ M. Lubicz-Miszewski, za: *Geneza, przebieg i próby...op.cit.*, s. 131-132.

²²¹ K. Całus, *Państwo niedokończone - 25 lat mołdawskiej niepodległości*, „Prace OSW”, Warszawa 2016, nr 59, s. 16.

²²² *Mołdawski Trybunał: Mołdawianie mówią po rumuńsku, a nie mołdawsku*, za: <https://wiadomosci.onet.pl/swiat/moldawski-trybunal-moldawianie-mowia-po-rumunsku-a-nie-moldawsku/4eqqp> (25.01.2020).

²²³ Ф. Лукьянов, *Бывшие союзные республики вступают в новую фазу развития*, «Россия в глобальной политике», Специальный выпуск, июнь 2019, za: <https://globalaffairs.ru/redcol/Byvshie-soyuznye-respubliki-vstupayut-v-novuyu-fazu-razvitiya-20067> (20.01.2020).

– oprócz realizacji własnych założeń – dodatkowo podyktowane są koniecznością reagowania na działania Zachodu. Im silniejsze w Rosji będzie poczucie „oblężonej twierdzy” z racji naruszania tzw. rosyjskiej strefy wpływów, tym intensywniejsze będą działania na rzecz destabilizacji sytuacji w państwach takich jak Mołdawia. Na problem ten należy spojrzeć szerzej, gdyż Rosja stosuje podobną taktykę wobec wszystkich uczestników inicjatywy Partnerstwa Wschodniego.

Streszczenie:

Artykuł jest próbą zaprezentowania wybranych przykładów przejawów rosyjskich interesów w Republice Mołdawii w kontekście oddziaływania Federacji Rosyjskiej na obszarze poradzieckim. Autor analizuje sytuację polityczną w Mołdawii z punktu widzenia ścierania się proeuropejskich aspiracji Kiszyniowa z mołdawskimi dążeniami do zacieśniania współpracy na kierunku Wschodnim. Rozważania autora obejmują kwestie dotyczące niestabilnej sytuacji wewnętrznej i relacji dwustronnych Kiszyniowa z Moskwą. Podejmowany jest również wątek nieuznawanej separatystycznej republiki Naddniestrza oraz prezentowane są pozostałe terytoria wykazujące tendencje separatystyczne – Gagauzja i Taraclia. Autor przedstawia także wizję Partnerstwa Wschodniego UE w kontekście ekspansji europejskiej na obszar rosyjskiej „strefy wpływów”. Na zakończenie wywodu przedstawiono zarys korelacji zachodzących w trójkącie: Moskwa-Kiszyniów-Bukareszt.

Słowa kluczowe

Republika Mołdawii, Naddniestrze, Gagauzja, Federacja Rosyjska,
rosyjskie interesy, tendencje separatystyczne

Keywords

Republic of Moldova, Transnistria, Gagauzia, Russian Federation,
Russian interests, separatist tendencies

Bibliografia:

1. Bieleń S., *Negocjacje w stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 2013, s. 298-311.
2. Całus K., *Koniec dwuwładzy w Mołdawii*, „Analizy OSW”, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2019-06-17/koniec-dwuwladzy-w-moldawii> (26.01.2020 r.).
3. Całus K., *Mołdawia: rząd prorosyjskich socjalistów*, „Analizy OSW”, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2019-11-14/moldawia-rzad-prorosyjskich-socjalistow> (21.01.2020 r.).
4. Całus K., *Mołdawia: upadek rządu Mai Sandu*, „Analizy OSW”, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2019-11-13/moldawia-upadek-rzadu-mai-sandu> (19.01.2020 r.).

5. Całus K., *Państwo niedokończone - 25 lat mołdawskiej niepodległości*, „Prace OSW”, nr 59, Warszawa 2016.
6. Całus K., Rosyjskie sankcje wobec Mołdawii. Niewielkie efekty, spory potencjał, „Komentarze OSW”, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2014-11-06/rosyjskie-sankcje-wobec-moldawii-niewielkie-efekty-spory> (23.01.2020 r.).
7. Cebotari S., Budurina-Goreacii C., *Specifics of the Russian Federation interests in Moldova in the context of new geopolitical changes*, „Ante Portas – Studia nad Bezpieczeństwem” 2017, nr 1, s. 23.
8. Chawryło K., Rosja zaostrza zasady pobytu obywateli WNP, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2014-01-15/rosja-zaostrza-zasady-pobytu-obywateli-wnp> (24.01.2020 r.).
9. Gołaś K., *Polityka Rosji wobec Mołdawii*, <http://geopolityka.net/kamil-golas-polityka-rosji-wobec-moldawii/> (25.01.2020).
10. Janiga K., *W Mołdawii upadł rząd Mai Sandu*, <https://kresy.pl/wydarzenia/polityka/w-moldawii-upadl-rzad-mai-sandu/> (19.01.2020 r.).
11. Kacewicz M., *Dwuwładza w Mołdawii: który rząd rządzi?*, <https://belsat.eu/pl/news/dwuwladza-w-moldawii-ktory-rzad-rzadzi/> (26.01.2020 r.).
12. Kacewicz M., *Rosja wyciąga Mołdawię z Europy*, <https://belsat.eu/pl/news/rosja-wyciaga-moldawie-z-europy/> (26.01.2020 r.).
13. Kałuski S., *Blizny historii. Geografia granic politycznych współczesnego świata*, Warszawa 2017, s. 153.
14. Kaźmierczak K., *Nowy premier Mołdawii*, <https://kresy.pl/moldawia/nowy-premier-w-moldawii/> (26.01.2020 r.).
15. Kucharczyk M., *Mołdawia rozdarta między Rosję i Unię Europejską*, <https://www.euractiv.pl/section/polityka-zagraniczna-ue/news/moldawia-rozdarta-miedzy-rosje-i-unie-europejska/> (25.01.2020 r.).
16. Kucharczyk M., Upadek rządu Mołdawii, <https://www.euractiv.pl/section/demokracja/news/upadek-rzadu-w-moldawii/> (19.01.2020 r.).
17. Lachert J., *Naddniestrze w polityce Unii Europejskiej i Rosji*, „Przegląd Europejski” 2016, nr. 3.
18. Legucka A., *Bezpieczeństwo wspólnego sąsiedztwa Unii Europejskiej i Federacji Rosyjskiej*, <http://geopolityka.org/analizy/agnieszka-legucka-bezpieczenstwo-wspolnego-sasiedztwa-unii-europejskiej-i-federacji-rosyjskiej> (25.01.2020).
19. Lubicz-Miszewski M., *Geneza, przebieg i próby przezwyciężenia konfliktu o Naddniestrze*, „Zeszytu Naukowe WSOWL” 2012, nr 3, s. 131.
20. Maj G., *Gra o Mołdawię*, <https://www.polskieradio24.pl/130/2792/Artykul/1099793,Gra-o-Moldawie> (16.01.2020 r.).
21. Miarka A., *Stosunki mołdawsko-rosyjskie w drugiej dekadzie XXI wieku*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2018, IX, za: http://www.uwm.edu.pl/cbew/2018_9_1/09_Miarka-A.pdf. (12.01.2020 r.).

22. *Ministerial Statement on the Negotiations on the Transnistrian Settlement Process in the "5+2" Format*, Bratislava 2019, za: <https://www.osce.org/ministerial-councils/441524?download=true> (11.01.2020 r.).
23. Oleksy P., *Co nam mówi gagauskie referendum?* Za: <http://www.new.org.pl/1704-co-nam-mowi-gagauskie-referendum> (18.01.2020 r.).
24. Oleksy P., *I długo jeszcze*, „Nowa Europa Wschodnia” 2019, nr. 6, s. 31-37.
25. Pawłowska A., *Projekt „Noworosja” nie wypalił. Powód? Falstart*, za: https://wyborcza.pl/1,134154,17961142,Projekt_Noworosja_nie_wypalil_Powod_Falstart.html?disableRedirects=true (25.01.2020 r.).
26. Perzyński M., *Mołdawia przedłużyła umowę na dostawy gazu z Gazpromem*, za: <https://biznesalert.pl/moldawia-moldovagaz-gazprom-umowa-energetyka/> (26.01.2020 r.).
27. Pieńkowski J., *Upadek rządu wielkiej koalicji w Mołdawii*, „Komentarz PISM 61/2019”, za: https://www.pism.pl/publikacje/Upadek_rzadu_wielkiej_koalicji_w_Moldawii (19.01.2020 r.).
28. Poczobut A., *Mołdawia jak Ukraina. Niewielki region chce szczególnego statusu i nie wyklucza walki o autonomię*, za: https://wyborcza.pl/1,75399,15801557,Moldawia_jak_Ukraina_Niewielki_region_chce_szczegolnego.html (16.01.2020 r.).
29. Rak K., *Ciche fiasko Partnerstwa Wschodniego*, za: <https://wiadomosci.onet.pl/swiat/ciche-fiasko-partnerstwa-wschodniego/bxfpzb> (25.01.2020 r.).
30. Rumer E., *Moldova Between Russia and the West: A Delicate Balance*, za: <https://carnegieendowment.org/2017/05/23/moldova-between-russia-and-west-delicate-balance-pub-70056> (25.01.2020 r.).
31. Rybczyński A., *Układ mocarstw i taśmy prezydenta. Tydzień, który wstrząsnął Mołdawią*, za: <https://www.tvp.info/43090261/uklad-mocarstw-i-tasmy-prezydenta-tydzien-ktory-wstrzasnal-moldawia> (26.01.2020 r.).
32. Saifullayeu A., *Nietransformowalna Europa Wschodnia*, „Nowa Europa Wschodnia” 2019, nr. 6, s.44-48.
33. Serzhanova V., *Powstanie Naddniestrzańskiej Republiki Mołdawskiej i jego implikacje*, „Studia Europejskie” 2017, nr. 1, s. 264.
34. Strzelecki J., *Zmiana rosyjskiej taktyki wobec Mołdawii*, „Analizy OSW”, za: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2019-06-25/zmiana-rosyjskiej-taktyki-wobec-moldawii> (26.01.2020 r.).
35. Szoszyn R., *Naddniestrze chce przyłączyć się do Rosji*, za: <https://www.rp.pl/Polityka/309099916-Naddniestrze-chce-przylaczyc-sie-do-Rosji.html> (25.01.2020 r.).
36. Voytyuk O., *Perspektywa stosunków Mołdawii z Unią Europejską w ramach Europejskiej Polityki Sąsiedztwa i programu Partnerstwa Wschodniego na tle aktualnej sytuacji geopolitycznej w regionie*, „Studia Podlaskie” 2014, t. XXII, za: https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/2971/1/Studia_Podlaskie_22_Voytyuk.pdf (20.01.2020 r.).

37. Włodek L., *Doświadczenie rozpadu. Czyli o tym, dlaczego reżyser z Nalczyka chodzi w ciuchach od Balanciagi*, „Nowa Europa Wschodnia” 2019, nr. 6, s. 38-43.
38. Włodkowska A., *Problemy dominacji Rosji na obszarze Wspólnoty Niepodległych Państw*, „Studia i komentarze Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, nr 4, za: <http://www.iesw.lublin.pl/sk/numery/numer4.php#p1> (20.01.2020 r.).
39. Закон «О государственной символике Приднестровской Молдавской Республики», <http://zakon-pmr.com/DetailDoc.aspx?document=60941> (25.01.2020 r.).
40. Закон ПМР «О порядке использования на территории Приднестровской Молдавской Республики Государственного флага Российской Федерации» от 12 апреля 2017 года, za: <http://president.gospmr.org/pravovye-akty/zakoni/zakon-pmr-o-poryadke-ispoljzovaniya-na-territorii-pridnestrovskoy-moldavskoy-respubliki-gosudarstvennogo-flaga-rossiyskoy-federatsii-.html> (25.01.2020 r.).
41. Колчин С., *Россия – ближне зарубежье: взаимоотношения, интересы, цели политики*, «Мировая экономика и международные отношения» 1995, № 4, s. 47-56.
42. Лукьянов Ф., *Бывшие союзные республики вступают в новую фазу развития, «Россия в глобальной политике»*, Специальный выпуск, июнь 2019, za: <https://globalaffairs.ru/redcol/Byvshie-soyuznye-respubliki-vstupayut-v-novuyu-fazu-razvitiya-20067> (20.01.2020 r.).
43. Федякина А., *Приднестровье заживет по российским законам*, „Российская газета”, nr 6268 z 26.12.2013 r.
44. Шамгунов Р., *Политика России и Европейского Союза на пространстве СНГ*, w: S. Bieleń, K. Chudoliej (red.), *Stosunki Rosji z Unią Europejską. Отношения России с Евросоюзом*, Warszawa 2009, s. 264.